

Franc Zadavec

Svobodoumni in napredni katoliški književnik v desetletju pred Osvobodilno fronto

Predmet tega koreferata so nekateri književniki svobodoumniki in katoliki, ki so v tridesetih letih pogumneje iskali rešitev slovenske kulturne in narodne zavesti in jih je pot privedla v bližino komunistov, v letih osvobodilne vojne tudi v skupno dejavnost z njimi. Podrobneje upoštevam le tista imena, ki so izraziteje vplivala na kulturnopolitične dogodke, vodila protiklerikalno in protidogmatično smer v leposlovju in kulturni politiki znotraj nekaterih književnih revij ter zdaj posredno drugič pa naravnost podpirala težnje in umetniške uspehe književne levece.

V tedanji slovenski in evropski ideološki zgradbi sta morala svobodoumni in katoliški književnik izbirati med marksizmom in fašizmom, zlasti proti koncu tridesetih let. Radikalni svobodoumni književnik je imel le eno izbiro: da se v odločilnem spopadu pridruži programu slovenskih komunistov. V večini primerov se je to tudi zgodilo. Katoliški književnik pa se je znašel pred alternativo: ali sodelovati s komunisti ali pa se predati klerofašizmu. Znano je, da se je katoliška skupina književnikov dejansko razšla v obe smeri. Radikalni svobodoumni književniki so si v začetku tridesetih let ustvarili narodno-kulturni program, nacionalna misel je močno zaposlila tudi nekatere katoliške književnike: prvi so razglasili notranje svobodno osebo za pravo klico narodno-obrambne moči, ti pa so pozidali svoj načrt na idejni pluralizem. Komunisti niso tajili velikega pomena kulturne komponente, vendar so videli jamstvo za zanesljivo narodno prihodnost v ekonomski neodvisnosti in demokratizaciji slovenske družbe. To je bil stvaren in hkrati revolucionaren narodni program. Znano je, da so ga svobodoumniki in krščanski socialisti priznali leta 1941 kot osnovo za ustanovitev Osvobodilne fronte. In moj namen je načrtati kratke skice idejnih premikov, ki so jih izrazili v nekaterih načelnih člankih in deloma v korespondenci tridesetih let Juš in Ferdo Kozak, Josip Vidmar, Edvard Kocbek in France Vodnik, in slediti motivom, ki so jih privedli do odločitev v letu 1940 in 1941. Začrtavanje skic seveda ne more zadovoljiti nikogar, kdor upravičeno pričakuje analitično-sintetičnih raziskav in dognanj o celotnem dogajanju našega odseka leposlovja in književne publicistike, zlasti pa lahko obide nevolja tistega, ki ve, da bo treba raziskati predvsem idejne sestavine, po katerih se je to leposlovje približalo umetnostnim načelom marksistične estetike ali jim v celoti ustrezalo. Kakor se torej zavedam naloge, se mi je zdela za sedaj še neresljiva. Zato sem se omejil na navedena imena in, pri njih na tisti minimum, iz katerega je že mogoče videti njihovo idejno pot do leta 1941.

Leta 1932 je prišlo do razdora pri Ljubljanskem zvonu; na eno stran je zrasla Sodobnost, kot samostojna pa je vzniknila komunistična revija Književnost. Začetniki Književnosti so bili namreč komunisti, in ti so leta 1932 pohiteli, da bi izšla pred Sodobnostjo in tako odvrnili nevarnost, da bi se večji del razboritih meščansko-demokratskih nezadovoljnejšev med mladino na univerzi pridružil nekomunistični struji »sodobnikov«. Juš Kozak je bil že pred tem filokomunist, saj je že v letih 1922—1923 zagovarjal komunistično mladino na gimnazijskih konferencah, npr. Mileta in Franceta Klopčiča (J. Kozak, pismo D. Kermavnerju 25. oktobra 1940). Sedaj je skupaj s komunisti odklanjal skupino »sodobnikov«, ker je bila usmerjena meščansko, ker ni pokazala izrazitejše socialne usmeritve, ker je bolj ali manj odkrito odklanjala proletarski element v kulturi in ideologiji, ker je slovenstvo pojmovala predvsem »kulturno« in ker se je kópala v intelektualsko idealistični konstrukciji »svoobodnega duha«. V trenutku, ko je v okviru liberalne Tiskovne zadruge urejal Slovenske poti, se je opredelil torej za naprednejšo revijo, kot je bila Sodobnost v svojih prvih letih. Kot sodelavec komunistov ni presenetil, ko je leta 1934 poudarjal pomen historičnega materializma za leposlovje. Slovenske kritike historičnega materializma je zavračal in opozarjal, da v njem ne vidi idejnega nasilstva, ampak miselnost, ki lahko rodovitno razgibava besedno umetnost:

— Osnova za »Glembajeve« Miroslava Krleže je historični materializem. Ali izpričujejo Glembajevi neduhovnost, ali vas osvajajo s svojo dogmatiko ali s svojo življenjsko silo in resničnostjo? ... V naši ozkosrčni srenji prevladuje seveda mnenje, da je historični materializem smrt vsega duhovnega. Uverjen sem, da je ta smrt namenjena le vsem zlaganim duhovnim ekstazam (A. Ocvirk, Razgovor z Jušem Kozakom, LZ 1934).

Kakor je odkrito zagovarjal historični materializem, je terjal Kozak realistični literarni stil in svaril, da bi pisatelj z nabreklo metaforiko zastiral življenje. Privrženec realizma je odobral tudi takratni Krležev odpor do leve politične fraze v stvareh umetnosti. Predgovor v Hegedušičevih Podravskega motiva je sploh močno odjeknil med nekaterimi slovenskimi književniki, zlasti teza, da subjektivnega prodiranja v območje še neodkritih lepote ni mogoče določati z dekreti in progami. Pozorno je prebiral Krležovo revijo *Danas* (1934) in jo priporočal tudi Mišku Kranjcu (pismo Kranjcu, februarja 1934). Tudi Stendhalova misel, da je »politika za literaturo kamen; če si ga priveže okrog vratu, jo potegne v najmanj šestih mesecih na dno« (Rouge et Noir; pismo Kranjcu, 26. novembra 1933) mu je služila za oporo pri tem, da se mora pisatelj varovati pred političnimi naročili in dekretirano estetiko. Dodal pa je, da je ravno Stendhal lahko za vzor, kako je treba pisati »strogo objektivno prozo«, »čas, ljudi in magari tudi politiko« (prav tam).

Kozakov realistični književni nazor je bil seveda le sestavni del njegovega kompleksnega življenjskega in družbenega nazora in zato tudi znak politične pripadnosti. Kako je povsem nasprotoval klerikalizmu in mistifikaciji življenja, kaže na eni strani ironija, da so »Slovenci definicija onstranskega naroda« (Prekmurski kolniki, 1934; zlasti pa Fragment iz eseja »Svetovni nazor«, Književnost 1935). V tem eseju se je priznal za nasprotnika »narodne Cerkve« in opisal svojo duhovno pridružitve delavstvu in progresivnim mislecom. Kako se ni prepustil, da bi ga preplavila kakšna

nazorska miselna shema, priča tudi izjava, da je boj za individualni svetovni nazor »del občečloveške borbe za ustvarjajočo se zemeljsko resnico«.

Ko je prevzel sredi leta 1935 uredništvo Ljubljanskega zvona, se je začela v njem oblikovati »leva linija« (Ivo Brnčič, Bratko Kreft, Ivan Potrč, Jože Kerencič in drugi), kakor je nova obzorja te revije označil Ferdo Kozak že leta 1936. V dotlej desetletja izključno leposlovno revijo je uvedel »socialni obzornik« in tudi sam pisal vanj. V Zvonu je hotel graditi svetovni nazor »na naših tleh«, tedaj na ideologiji marksizma, tako estetiko kot znanost (J. Kozak, pismo D. Kermavnerju 25. oktobra 1940).

Zato se je sicer mogoče strinjal s Ferdom Kozakom, ki je menil aprila 1936 (pismo Mišku Kranjcu, 17. aprila 1936), da so hoteli liberalci talent Juša Kozaka le izrabiti in ga z levimi sodelavci vred politično ohromiti. Ni pa mogoče soglašati, da je treba zato presojsati angažma teh književnikov pri Zvonu le kot »kazensko ekspedicijo«, ki so jo zvijačno organizirali »gospodje okrog Tiskovne«, da bi s to ekspedicijo zatrli »ljudi, ki so se »drznili« javno napasti njih amoralno politiko«, torej vodilne sodelavce Sodobnosti; levičarji pri Zvonu naj bi bili torej le »sredstvo za ta namen«. Naslednja leta so jasno izpričala, da preobrat Zvona v levo ni bil le navidezen in samo zunanje pozitiven, kakor je mislil Ferdo Kozak, marveč se je revija tudi notranje pomaknila v levo, da so v letih 1939—1940 tudi marksisti politiki napovedali sodelovanje v njej. Poleg revij Književnost in Sodobnost (od 1935 naprej), ki sta bili slovenska univerza marksizma, je postajal tudi Ljubljanski zvon vse bolj statistika o fizični in duhovni bedi in o revolucionarnem vretju slovenske vasi in predmestja ter glasilo revolucionarne literature in književne publicistike. In česar še zlasti ne moremo prezreti: v Ljubljanskem zvonu so po letu 1935 sodelovali tudi nekateri književniki in publicisti — komunisti. Razumljivo je tedaj, da je Boris Kidrič pritegnil Juša Kozaka k ustanavljanju društva prijateljev ZSSR v istem letu kot »sodobnike«, tedaj junija 1940. Toda spor okrog »pečatovščine« je Kozaka vse bolj odrinjal od bližnjega sodelovanja in po nekaterih ostrinah v Sodobnosti (D. Kermavner, Problem »tretjega tabora«, Sodobnost 1939) in Književnih svezkah (avgusta 1940) si Kozak ni obetal uspeha pri pogovorih o sodelovanju v društvu.

Kaj se je dejansko godilo z njim in kako je mogoče presojati njegovo stališče? V uvodniku Naši urbarji (LZ 1940) je skeptično obravnaval pojav, »naj kultura služi političnim in nazorskim tendencam«. Politična praksa v Evropi je namreč v tridesetih letih močno stopnjevala pregone književnikov, ali pa je kako drugače obremenjevala njihovo delo. Kozakovega protestnega stavka ni narekoval le pritisk komunistov, saj je v tem članku zavrnil tudi zablodo tistih, ki niso prenehali ponavljati, da je katolicizem slovenski ljudski nazor, in so izvajali iz te zablode tudi naloge za besedno umetnost. »Življenjski realizem« kot svoje leposlovno načelo je branil Kozak pred političnim pritiskom z leve in z desne, obenem pa menil, da so z ljudstvom povezani tudi »sinovi svobodnih nazorov« in da je njihov boj za spoznanje in lepoto hkrati tudi najčistejši ljudski boj. Njegova trditev, da se »kmečki, delavski in meščanski sinovi družijo v skupnem delu za usodo svojega naroda«, je hotela še posebej poudariti globoko notranjo preobrazbo, ki so jo doživeli nekateri slovenski književniki meščanskega porekla od prve do druge svetovne vojne in z njimi tudi Juš Kozak.

V članku Pogovori na vasi (LZ 1940, 138) je stopil do kraja na Krleževo stran. Korak je utemeljil z odporom do nekaterih jugoslovanskih

marksistov, ki so zahtevali od književnikov večji politični angažma, kakor so ga ti razvili. Kozakova občutljivost za politizacijo literature, ki jo je izrazil že v prvi polovici tridesetih let, se je zdaj močno stopnjevala. Najbrž so ga vznemirili tudi dogodki v ZSSR. Sprva je namreč mislil, da je vladala v ZSSR popolna umetniška svoboda (A. Ocvirk, *Razgovor z Jušem Kozakom*, LZ 1934). Toda v letih 1937—1938 so začeli »čistiko« med književniki tudi v ZSSR, in tako je po italijanskih in nemških pregonih zašlo še zadnje zaupanje, da bo politika velikega koncepta vendarle zaščitila pisateljevo delo. V Krleži pa je videl borca in »socialnega pisatelja... ki mu je resnica postulat človeške družbe« in se zaradi te resnice upira vsakršnemu duhovnemu utesnjevanju. Menil je tudi, da se Krleža ni odpovedal marksizmu, ampak se je bojeval »za pravice individua v okviru velikega svetovnega nazora, ki naj bi osrečil človeka z novo svobodo«. Če dodamo še pomislek, »da se ljudje, ki so ves čas pobijali idealistične svetovne nazore, izpreminjajo v idealistične poklonike« in postajajo ideološki dogmatiki; dalje to, da umetnost ne more dokazovati političnih teorij, da pa pisatelj močno greši, če molči, »kadar gre za velika moralna in narodna vprašanja«, smo najbrž izčrpali ideološke razloge, ki so povzročili, da Juš Kozak aprila 1941 ni bil obveščen o ustanovnem sestanku Osvobodilne fronte. Kakor Krleža je potemtakem tudi on leta 1940 môttil enotnost revolucionarnih sil in tako prišel v spor s komunisti v zgodovinsko usodnem trenutku.

Navesti moramo še tole. Kot urednik Kozak ni zagrešil njemu samemu neljubega pojava, da so konec tridesetih let delali na eni strani »sodobniki« politiki, na drugi pa »zvonovci« kulturniki. Zgodilo se mu je namreč, da je nek marksist sredi leta 1938 sam določal, kaj spada v Zvon in kaj v Sodobnost. Tako so nekateri Juša Kozaka izločali iz politike. Zopet pa je nujno uvideti, da je pomenilo leta 1940 zagovarjati Krležo-umetnika nekaj drugega, kot zagovarjati njegova stališča na področju teorije marksizma. V dilemi ali svetovni nazor ali umetnost Kozaku svetovni nazor sicer ni bil nagrobni kamen za umetnost. Kljub temu pa so nekateri komunisti domnevali, da bi lahko postal Kozak pripraven ščit za antikomunizem in bi nehote podpirali skupino antimarksističnih »dejanjevcev«. To bi bilo zanj toliko bolj nesmiselno, ker so avgusta 1940 ugovori proti Krleži ponehali, on pa bi se še naprej tolkel za stvar, ki so jo že končali.

Ferdo Kozak (1894—1957)

Kot soustanovitelj *Sodobnosti* in kot njen glavni urednik je Ferdo Kozak novo revijo sprva utemeljeval s tem, da je liberalna gospoda pokazala popolno nerazumevanje za potrebe slovenskega ljudstva in se pregrešila zoper slovensko čustvovanje, ko je ta privolila v to, da so trgali iz šolskih čitank Cankarja (pismo, 30. X. 1933). Osnovna politična naloga revije naj bi bila zato ta, da pobija jugoslovansko integralistično miselnost in meščansko ideologijo ter oživlja slovensko politično misel. Nekateri Kozakovi eseji dokazujejo takšen narodnostni koncept *Sodobnosti*. Kozak je v njih zagovarjal pravice slovenskega naroda nasproti velikosrbski integralistični politiki, obenem pa neprizanesljivo pobijal domače grobarje slovenstva (F. Kozak, *O osnovah naše nacionalne ideje*«, *Sodobnost* 1933). O vsej narodnostni gorečnosti bi bilo zato Kozaku težko dokazati, da je bil žrtev samoslovske provincialne vase zagledanosti, tem bolj, ker je samoslovensko smer namreč že leta 1933 tudi

sam ocenil kot »pot v lokalno mišljenje, ki duši polet, zastira pogled in zastruplja energije...« (F. Kozak, Kod in kam?, Sodobnost 1933). Da je uveljavljal slovensko narodnostno idejo kritično in progresivno, je razvidno tudi iz članka Iz včeraj v jutri (Sodobnost 1938).

Takšna narodnostna usmerjenost konec koncev ni nasprotovala realistični marksistični nacionalni politiki, ampak jo je celo podpirala. Svojo privrženost levim silam je Kozak izražal na zunaj tudi s tem, da je vezal na revijo progresivne književnike, med njimi zlasti Miška Kranjca in Prežihovega Voranca. Če pomislimo še na močno razvit socialni obzornik te revije, smemo trditi, da se je obrnila v levo, še preden so začeli v njej sodelovati marksisti-politiki in filozofi.

Toda kakor je radikalni meščan kaj hitro zgradil most do progresivnega leposlovja in publicistike, se je notranje razmerje do komunistov čistilo v njem nekoliko počasneje. To notranjo pot je mogoče dokumentirati in osvetliti tudi s korespondenco, ki jo hrani Miško Kranjec.

Prvi podatek v tej korespondenci pove, da je leta 1933 Kozak izzval ogorčenost komunistov, ker je pozitivno ocenil Gradnikove Svetle samote (pismo, 27. XI. 1933). Kot sodnik apelacijskega sodišča v Ljubljani in predsednik sodnega zbora, ki je presojal o pritožbi državnega pravdnika zaradi prenizke kazni, ki jo je Dušanu Kermavnerju izreklo okrožno sodišče, je Gradnik ob podpori Antona Lajovica in sodnika Janše zvišal sodbo od pol leta na tri leta zapora (pismo Dušana Kermavnerja avtorju tega spisa, 21. aprila 1966). Kozak se ni čutil krivega, ker je menil, da ni presojal Gradnika kot človeka, ampak le njegovo poezijo; te pa ni mogoče zatajiti zaradi takšnih in takšnih političnih lastnosti njenega avtorja. Dokaz, da je bilo Kozakovo ravnanje človeško čisto, je mogoče videti npr. v tem, da je obljubil Mišku Kranjcu polno pripravljenost za osvoboditev pisatelja Ivana Potrča, kakor hitro bi uspelo obnoviti slovenski PEN in izkoristiti to organizacijo za pritisk na oblasti (v istem pismu). Objektivno pa kaže ocena Gradnikovih pesmi, da Kozak takrat vendarle še ni gojil pravega duhovnega zблиževanja s komunisti, saj bi sicer moral upoštevati, da je bil sodnik Gradnik orodje preganjalskega režima diktature in bi v nastalem položaju moral o njegovi knjigi pač molčati. Mogoče je celo še nadaljnje sklepanje, da namreč Sodobnost tudi kot celota leta 1933 s komunisti še ni marala imeti trdnejših vezi.

Tja do novembra 1937 je nizal v korespondenci več ugovorov zoper komuniste, tičejo pa se treh vprašanj. Največ se jih nanaša na to, kako so si oblikovali komunisti odnos do narodnega vprašanja. Menil je, da so večkrat obtičali v položaju nekoga, ki eksistenčno vprašanje naroda odlaga dozdevno zato, ker bo nekega lepega dne »vse prav in lepo uredil« (pismo, 19. aprila 1935). Drugo, kar ga je vznemirjalo na markstistični strani, je bil politični pritisk, ki so ga izvajali nekateri ultraši na Miroslava Krležo. Morebiti je iz tega vznemirjenja zrasla nekoliko nervozna izjava o nadaljnji usodi Sodobnosti konec leta 1935, izjava namreč: »... treba je držati to od klerikalcev in liberalcev neodvisno zastavo, pa tudi raznim marksističnim papežem navzlic« (pismo, 12. decembra 1935). Po nekem pogovoru s Krležo, s katerim ga je seznanil Kermavner in v tem pogovoru tudi sodeloval, je leta 1936 obvestil Kranjca, da sta si bila s Krležo »glede levih ... precej edina« (pismo, 22. julija 1936). Tedanjega Krleževega konflikta pa nikakor ni mogoče poenostaviti tako, da sta se izoblikovali dve ločeni fronti: komunistična partija v celoti na eni strani, na drugi pa Krleža s somišljeniki. Prvi je napadel Krležo

Bogo Herman (1933), ki ni bil član KP. Proti Krleževi reviji *Danas* (1934) ni nastopil nihče in šele nato so začeli nekateri radikalisti in leposlovniki roko-delčiči poudarjati, da Krleža ne pozna marksistične teorije. Za ultraradikalizmom pa se je oglašala najbrž tudi internacionala.

Naposled Kozaka niso privlačevala tudi notranja nesoglasja med komunisti: »Jaz gledam vse te njihove frakcije in linije, pa moram reči, da so silovito razcepljeni, neenotni in še vedno zelo ozki. Takih kot je A. V., ni več med njimi in vprašanje je, če ne bomo nekoč stali pred njimi, kakor so stale generacije pred nami pred socialno demokracijo. Razen nekaj častnih izjem poznam skoraj večino takih, ki jim je nazor že obenem legitimacija za kliko in to je slabo« (pismo, 5. novembra 1937).

Leta 1937 je ugovore tudi že omejeval. Gotovo je uvidel, da se bo treba pridružiti komunistom kot edini sili, ki je iz ljudskih globin lahko presnavljala slovenstvo iz liberalne in klerikalne odrevenelosti. Novembra 1937 je sporočil, da je opazil preobrat v odnosu komunistov do nacionalnega vprašanja. »Tudi marksisti so uvideli potrebo, da se reši slovensko vprašanje. Najmanj 70 % od njih je sprejelo doslej slovenski program zaradi taktike in to je slabo« (pismo, 5. novembra 1937). Ko se je leta 1936 Dušan Kermavner vrnil iz zapora, ga je Ferdo Kozak povabil k sodelovanju pri Sodobnosti. Konec leta 1937 pa je želel Edvard Kardelj uradni razgovor s Ferdom Kozakom o bolj načrtnem sodelovanju komunistov pri Sodobnosti. Sestanek, ki so se ga udeležili Edvard Kardelj, Boris Ziherl, Dušan Kermavner in morda še kdo, je pripravil Kermavner (pismo D. Kermavnerja, 21. aprila 1966). Šlo je torej za pogovor predstavnikov KP z urednikom Sodobnosti. Kozak je ta pogovor komentiral z zadovoljstvom in z motivacijo »nekateri izmed njih so videti zreli in izven neplodnih dogem« (pismo, 29. decembra 1937). Boris Ziherl pa je kasneje zapisal, da je bil »Ferdo Kozak poleg Mesesnela prvi, ki je z odprtimi rokami sprejel to sodelovanje« (Boris Ziherl, *Zgled slovenskega razuma*, Ljudska pravica 1957, št. 289). Poslej ga je pri nekaterih komunistih motilo samo še to, da so imeli več programatičnega kakor dejanskega stika z ljudstvom (pismo, 2. oktobra 1939). Ko je postala Sodobnost konec tridesetih let skoraj v celem marksistična, je bilo povsem naravno, da je postal njen urednik tudi politični sodelavec komunistov. Leta 1940 je sporočil, da je začel delati v odboru za ustanovitev Društva prijateljev ZSSR. »Pred nekaj časa smo imeli razgovor glede ustanovitve Društva prijateljev SSSR (name je padel določen del teh skrbi za organizacijo; stvar je važna in odlašati se ne sme)« (pismo, 15. julija 1940).

V Kozakovi presoji komunistov čaka na natančnejšo osvetlitev več točk, zlasti pa dve. Prvič misel, da naj bi komunisti »uvideli potrebo, da se reši slovensko vprašanje«, šele leta 1937, in drugič, neizpovedana, vendar iz prejšnje jasno izhajajoča misel, da naj bi bili komunisti tisti, ki so v tridesetih letih od nekoga »sprejeli« slovenski program, najbrž torej od svobodoumniške kulturne skupine. Po razvidnih podatkih pa je jasno, da Kozak in še kdo od svobodoumnikov ni dovolj uvidel razrednega bistva slovenskega narodnostnega vprašanja in zato tudi ni opazil, da ga je v tridesetih letih — med drugim — postavljala tudi Ljudska pravica zelo konkretno, namreč kot kulturni in kot gospodarski problem malega naroda. Morebiti je tudi on živel nekaj časa od misli, da je bila osnovni problem slovenstva v tem času jezikovno-kulturna ogroženost, ki je narodno vprašanje dejansko ostrila. Samo tako si je namreč mogoče razložiti nevzdržno misel, ki tvori ozadje Kozakove korespondenčne

kritike, da so komunisti sprejeli slovenski narodno politični načrt kot izročilo radikalnih svobodoumnikov pri Sodobnosti in da so ga sprejeli zelo pozno. Toda niti Ferdo Kozak niti kdo drug ni imel kaj izročati, saj so nekateri komunisti in njihovi radikalnomeščanski zavezniki postavljali slovensko narodno vprašanje v Cankarjevem duhu že v Demokraciji, Mladini in Književnosti. Vedeti bi moral tudi za Izjavo treh partij o slovenskem vprašanju (o Združeni Sloveniji), aprila 1934.

Josip Vidmar (1895)

Vidmarjev nepopustljivi spopad z dogmatično normo katoliške književne ideologije konec dvajsetih let (Umetnost in nazor; »Božja misel« in »razodetje«) ni bil le literarno teoretična, marveč hkrati tudi politična dejavnost. Teoretično premagovati to mahničevsko normo, ki je po intervenciji Izidorja Cankarja leta 1916 sicer nekoliko popustila, konec dvajsetih let pa znova oživila in se razmahnila v letih »katoliške akcije«, je namreč pomenilo premagovati eno izmed duhovnih oblik slovenskega klerikalizma. Tudi literarnokritična priznanja Kranjčevi in Vorančevi prozi, tedaj podpora literaturi, ki je izražala nezadovoljstvo in opozarjala na latenten revolucionarni napor slovenskih kmečkih množic, toda tudi nič manj neprizanesljiva zahteva po kvalitetni besedni umetnosti sploh je delala iz Vidmarja kulturno osebnost, ki je s svojo sugestivno in stvarno logiko hromila kriterije nekaterih katoliških kritikov, hkrati pa uspešno uveljavljala vizijo človeško svobodne literature. Spor s katoliško literarno skupino je nadaljeval leta 1937, ko je ponovno opozoril na nevarnost, ki jo povzroča absolutna resnica kot kriterij za presojo leposlovne umetnosti. Proti absolutni ali »objektivni resnici« je sedaj ponovno krčil pot prepičanju, da je pisateljsko delo predvsem izpoved, »ki je lahko samo iskrena in neiskrena in samo v tem smislu resnična ali neresnična« (Ideja in kriterij, Sodobnost 1937), ne more pa biti resnična ali neresnična z vidika neke filozofske resnice. Ta dialog je zaključil leta 1940 v članku Mestne književne nagrade (Sodobnost 1940), kjer je zavrnil nekulturna sredstva napadalnega klerofašizma, s katerimi se je poskušal ta polastiti tudi pravice, da odloča, kaj naj Slovenci priznajo za umetnost in kaj za propagando.

S katolicizmom se je spopadel Vidmar še na čisto političnem torišču, tedaj ob narodnostnem vprašanju. V začetku tridesetih let je razkrajal mit, da je bit slovenskega naroda katoliška, in mu zato lahko avtentično služi le katoliška inteligenca. Za izhodišče in načelo resnične duhovne službe narodu je izbral svobodo oziroma svobodoumnost in prišel do sklepa, da je »svobodoumnost razvojna moč v narodih, dogmatične mase so pasivno gradivo« (Duhovna služba narodu, Sodobnost 1933). S tem sklepom je razmeroma jasno pomeril na tisto »maso«, ki so si jo lastili katoliki, jo s konfesionalno dogmatiko notranje vezali in spreminjali v drobiž za svoje politične račune. V članku Zagovor (Sodobnost 1933), ki ga je pobudil France Vodnik (Narodnost in svetovni nazor, DS 1933), je še jasneje opredelil izraz »duhovna služba« in izjavil, da vsebuje ta izraz le misel o »ustvarjanju globoke samobitne kulture«, tudi torej voljo in pripravljenost, da se Slovenec angažira za razmah narodne kulture. Z današnjega vidika moti v obeh člankih le, ker je vsaj deloma tudi posledica polemične pozicije, da je potegnil preostro razločnico med tako imenovano ljudsko množico in kulturno elito in štel prvo za sloj, ki je v kulturnoustvarjalnem smislu neaktiven. Vid-

mar je premalo upošteval in cenil latentne revolucionarne sile slovenskega delavstva in kmečkega prebivalstva.

Članki O narodnosti, Drugi predlog, Župančič in slovenstvo in Veliko vprašanje so ob knjigi Kulturni problem slovenstva (Slovenske poti III, 1932) tisti mejniki, do katerih je prodrla Vidmarjeva zamisel slovenskega narodnega vprašanja 1932—1933. Prva poteza teh razmišljanj je bil upor proti integralistom, ki so zagovarjali teorijo o narodnem stapljanju. Ta upor je bila pomembna manifestacija slovenskega radikalnega meščanskega intelektualca in kulturnega delavca, ki je doživljal narodno mlačnost in koristolovstvo kot sramoto in izdajstvo nad seboj in nad poslanstvom svojega naroda. Druga značilnost teh razmišljanj je poseben vidik poslanstva malega naroda. Vidmar si je zamišljal to slovensko poslanstvo sicer nekoliko romantično in utopično, vendar ves čas človeško sprejemljivo in dragoceno. Hotel je pač, da bi postala Slovenija pravcati »hram lepote in duha« in da bi si Slovenci ustvarili »na svojih tleh nove Atene ali novo Florenco« ter gojili v prvi vrsti umetniško poslanstvo. Visoka misel se mu skoraj ni hotela zaplesti v tedanjo slovensko socialno stvarnost, saj bi ob takšnem soočenju nujno utrpela močno omejitev. Priznati moramo, da je njegova vizija o pomenu slovenskega naroda v Evropi močno odjeknila v tedanjih intelektualnih krogih in da je v času diktature aktivirala narodnostno močno pobito zavest in razmegnila nihilizem in pasivnost, ki sta se polaščala slovenske inteligence. Marksisti Vidmarjeve kulturne opredelitve slovenskega narodnega vprašanja niso sprejeli. Po njihovem je Vidmar pretiraval kulturno komponento narodnega vprašanja in jo obravnaval »izolirano od političnih in ekonomskih vprašanj«. Reči smemo, da ni upošteval razrednega značaja slovenskega narodnega vprašanja, na katerega je opozarjal že Ivan Cankar. Ko je zapisal misel, da »narodnost ni politikum, marveč je nadpolitičen, je izrazito duhovni pojav in kot tak domena velikih, stvarniških, tj. v višjem smislu človeških duhov«, je političen pojem depolitiziral (prim. Edvard Kardelj, Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje, Književnost 1933).

Toda po svojem človeškem bistvu je bila ta akcija vendarle odločno pozitivna in je objektivno predstavljala napredek, saj je notranje diferencirala meščansko zgradbo, se jasno ločila od naprednjaštva in klerikalizma, s klicem po narodni enakopravnosti pa soustvarjala boj za osvoboditev slovenskega in jugoslovanskega človeka sploh.

Marksistični kritiki svoje zamisli naroda in narodnosti Vidmar takrat ni javno ugovarjal. To je mogoče razumeti tudi kot pripravljenost, da svoj koncept svobodneje odpre nasproti znanstvenemu pojmovanju naroda. Deloma pa je tudi omejil daljnosežnost teze o umetniškem poslanstvu malega naroda že leta 1933, ko je zavračal Adamičevo nihilistično stališče nasproti slovenstvu in njegovi svetovni vlogi. Zavrnil je nezaupanje v pomembno ustvarjalnost malega naroda in znova utrjeval vero, da tudi tak narod lahko ustvari spoznanje, ki služi potem kot »usodno razodetje vsemu človeškemu občestvu«, morda ne toliko v političnem, kolikor v kulturnem smislu.

— Nočemo življenje v megalomanski zaverovanosti, da odrešujemo svet, toda ravno tako nočemo in ne moremo živeti in delati brez vere v pomembnost, ali bolje rečeno, v možno pomembnost svojega življenja in dela, ne brez zavesti, da se enakovredno udeležujemo ali vsaj, da bi se lahko vredno in »v globljem smislu« pomembno

udeleževali velikega iskanja in presnavljanja sedanjih dni (Veliko vprašanje, Sodobnost 1933).

Leta 1937 se je zgrozil nad skrajno bedno vlogo obeh vodilnih političnih strank, tedaj nad klerikalci, ki so odkrito simpatizirali s španskim fašizmom, in nad svobodnjaškim naprednjaštvom oziroma nad »jugoslovensko« usmerjenim razumništvom, ki je lahkomišelnost pokopavalo narodni interes (Klavrina bilanca, Sodobnost 1937). Z obsodbo uradne slovenske politične strukture je dal vedeti, da se je sam odločal za drugačno pot. Že leta 1936 (Ostilu, Sodobnost 1936) je v nekem govoru opozoril, da se je smisel svetovnega dogajanja močno zjasnil.

— Človeštvo bije danes ogromen boj za preusmeritev sveta. Bijo se ogromni socialni boji. Dve socialni volji, dve življenjski volji si stojita nasproti. Kdor išče novega, pravega izraza in z njim novega stila, si dobro in z vso dušo ogledaj ta velikanski prizor. —

Res je, da so bile te besede naslovljene slovenskim umetnikom, vendar je jasno, da so mogle izražati tudi politično misel in stil svojega avtorja. Istega leta je namreč zagledal v koordinatah teh dveh življenjskih in socialnih načrtov tudi tako pomembno osebnost, kakršna je Maksim Gorki, in občudoval njegovo ljubezen do kulture, vero vase in v človeško dostojanstvo, »ki so pripomogle, da je ta nekdanji bosjak in brezposelni proletarec najnižje vrste izvojeval v sebi in v družbi« visok notranji in zunanji položaj. Kljub nekaterim zadržkom je priznal, da je ustvaril Gorki duha nove literature (Maksim Gorki, Sodobnost 1936). Če upoštevamo še Vidmarjev pozdrav upornim asturskim rudarjem, lahko trdimo, da je bila njegova politična usmerjenost v drugi polovici tridesetih let že dovolj trdno začrtana. In čisto naravno je bilo, da se je konec 1939 in v začetku 1940 že dogovarjal za sodelovanje s komunistično partijo in sprejel važno opravilo ob ustanovitvi Društva prijateljev ZSSR, namreč tajno zvezo s sovjetskim poslaništvom v Beogradu (J. Vidmar, Srečanje z zgodovino, Perspektive 1962—1963).

Edvard Kocbek (1904)

Od leta 1927, ko je z Lampretom in Antonom Trstenjakom sklical velikonedeljsko zborovanje katoliških študentov, na katerem so obsodili katoliške kapitaliste in posredno napovedali nesoglasje in spor s slovenskim klerikalizmom (Jože Šavara, Pri Veliki Nedelji, Nova pot 1958), se je Kocbek vse bolj vnel za krščanski socializem. Kot krščanski socialist je v drugi polovici tridesetih let stopil na čelo intelektualne skupine, ki ni mogla soglašati s klerofašizacijo katoliške inteligence.

Kakor je nekaj časa hodil po stezah literarnega novorousseaujevstva in v začaranem krogu ideje o »blagoslovu zemlje«, je vendarle res, da prevladujejo v njegovi zgodnji pesmi (1926—1927) socialni motivi in tudi v zbirki Zemlja (1934) je zbral celo poglavje Tovariških pesmi. Hkrati mu je študij krščanskega eksistencializma (Kierkegaard, Jaspers) in francoskega personalizma od leta 1932 naprej potrdil prvotno »križarsko« zavest, da je »personalni činitelj v krščanstvu veliko upanje sodobne prenovitve« (Pogled na novo gibanje francoske mladine, DS 1935). To stališče mu je narokovalo, da se na eni strani zameji pred zgodovinskim materializmom in njegovo filozofijo o človeku, na drugi pa si je odprl možnost, da postavi nasproti

katoliški dogmatiki tako imenovano »dialektiko vitalnega trenutka« ali misel o krščanski inkarnaciji človeka, ki mu služi zgodovina le za snov, po kateri se približuje svoji inkarnacijski popolnosti.

Jajni spor s klerikalizmom je začel Kocbek konkretno leta 1933, ko je izjavil, da je Cerkev postala konservativna sila, ki odpoveduje pred militarizmom, kapitalizmom in nacionalizmom (Kristus 1933, Beseda o sodobnih vprašanjih 1933). Leta 1935 je posvaril desno fronto katoliške mladine, da izgublja lastno osebo, da se njeni pripadniki več ne upajo prevzeti napora sami na sebe, ampak se umikajo iz eksistence v esenco, v pripravljeni idejni red, v programsko miselnost in udobnost, privzemajo abstraktno shemo vrednot in organizirano kvantiteto. Človeka več ne vrednotijo po njegovem osebnotnem boju in osebi ustvarjalnosti, tudi ne po njegovi odgovornosti, z eno besedo, ne po tem, kar on v resnici je in kar pomeni, marveč po tem, h kateremu načelu pripada in kateri ideološki sugestiji se vdaja. Mlada katoliška generacija se danes zateka v korporacijsko krščanstvo in konservativni fašizem, z eno besedo privzema podobo »buržoaznega človeka, ki je najbolj negativen tip sodobnosti« (Enemu izmed ozkih, DS 1935).

Filozofija krščanskega »revolucionarnega personalizma«, kakor je imenoval svojo nazorsko smer, mu je narekovala tudi članek Premišljevanje o Španiji (DS 1937—38), s katerim je leta 1937 izzval razkol sodelavcev Doma in sveta in povzročil cepitev katoliških intelektualcev sploh. Njegovo tezo, da so »vse herezije in odpadki navadno očita dejanja, duhovno junaštvo prepričanih ljudi, ki se po svoji vesti odločajo za večjo in boljšo resnico...«, je ljubljanski škof Rožman zavrnil kot versko zmoto (M. Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, I. knjiga, Ljubljana, 1960, str. 131). Slovenske klerofašiste, ki so z močno publiciteto podpirali oborožen nastop evropskega fašizma v Španiji, je prizadela zlasti Kocbekova ugotovitev, da so predstavniki španske Cerkve stopili na stran desničarskih krogov, fevdalne gospode in generalov. Opozoril je tudi na beli teror in se kot krščanski personalist uprl cerkveni organizaciji, ki je svoj propagandni mehanizem dala na razpolago fašističnim krogom. Za krščanskega personalista in njegovo nadaljnjo kulturno-politično publicistiko je važna še ena prvina v Premišljevanju. Ugotovil je namreč, da je fašizem nevarnejši kot komunizem, ker se mu je v velikem ropotu proti komunizmu posrečilo zbuditi videz, da brani duhovno in osebno življenje in da se s svojo duhovnostjo lepo ujema s krščansko duhovnostjo.

Da bi hromil naraščanje te protiosebne ideologije v Sloveniji, je začel leta 1938 izdajati revijo Dejanje in tiskal v njej kulturno-politične in politične eseje, napisane izključno na filozofiji krščanskega »revolucionarnega personalizma«. V njih se je postavljajl po robu klerikalizmu in kakor drugi dejanjevci zavračal tudi marksizem. Očitno zelo površen razgled po marksistični filozofiji mu je narekoval nenavadne ocene tega nauka. Menil je, da ima marksizem enako kot fašizem »v svojem sistemu protiosebne ontologije, četudi si njegove ideologije nadevajo značaj novega humanizma...« (Oseba, središče novega življenja, Bohinjski teden, 1939). Marksizem naj bi tudi ne priznaval nobene vrednosti osebnemu izpovedovanju in ustvarjanju, zaradi česar marksistična revolucija ne more biti nikdar stvariteljska v pomenu osebne svobode in osebne razgibanosti. Zato ga je kratkomalo ocenil kot »protičloveško smer« (Odgovor, Dejanje 1940) in kot »apriorno, brezčasno idejo«, ki naj bi jo Kierkegaard, Bakunin in Proudhon, torej krščanski eks-

stencialist, anarhist in utopist, kritiziral povsem pravilno (Človek proti človeku, Dejanje 1940). V članku Odločiti se je treba (Dejanje 1940) pa se je ponovno desolidariziral tudi s »krščansko« družbo, ker je vse bolj izdajala »človeka in kristjana«. Pozval je katoličane, naj ne branijo gospodarskih in političnih organizacij, ampak naj rešujejo človeka iz duhovne in gmotne bede ter pred »nasiljem z desne in leve«. Z eno besedo — tudi nasproti klerikalizmu je nastopal z devizo, da je treba ustvariti tak družbeni red, v katerem bo središče oseba.

Osebo kot nekakšno danost in središče človeka je vrednotil tudi s stališča naroda in njegove funkcije pri razvoju in uspevanju te osebe.

— Osebo poslanstvo je danes tesno povezano z narodno zavestjo in narodno svobodo. Narod je življenjski pogoj, potreben za razvijanje osebnih kvalitete, za uresničevanje posameznih človeških smislov. Narodna zavest pomaga spreminjati individue v osebe, univerzalno kulturo v konkretno, ekstenzivnost v intenzivnost (Narod, Dejanje 1939).

In če je narod tako pomembno torišče za razvoj in uspevanje osebe, potem je bilo kajpada naravno, da se je zavzemal Kocbek za združevanje narodnih sil zaradi ideoloških nasprotij in predlagal pluralizem kot obliko »resnične integralne narodne skupnosti«.

— Le integralna narodna skupnost da resnično človeško soglasje. Čim različnejše člene zbira narod v svojih življenjskih naporih za skupnim ciljem, tem bolj je napolnjen in tem bolj gotovo reši svoj obstoj.—

Če torej iščemo globlje motive, zaradi katerih se je Kocbek leta 1941 odločil za aktiven vstop v Osvobodilno fronto, potem jih je očitno treba iskati v prvi vrsti v njegovem vrednotenju osebe in naroda z ene strani, z druge pa v njegovem uporu proti fašizirani Cerkvi. Z izjavo v članku Razumnik pred odločitvijo v Dejanju leta 1941, da mora biti katoliški razumnik pripravljen sprejeti tudi »dejansko borbo z nosilci vojnega uničevanja in sovražniki naše zemlje«, je potrdil pripravljenost za konstruktiven dialog s komunisti o morebitni skupni osvobodilni fronti.

France Vodnik (1903)

France Vodnik je v katoliški skupini književnikov razkrajal mahničevsko-kritično normo, hkrati pa tudi zelo aktivno iskal ustrezno formulo za pravilno rešitev narodnega vprašanja med intelektualci.

Kot literarni ideolog križarske skupine je stal konec dvajsetih let blizu krščanskih socialistov. Leta 1929 je objavil članek Umetnost in proletarijat (Ogenj 1929) in razmišljal o razrednem bistvu kulture in književnosti. Zapisal je, da je »socialna revolucija pomenila resnično prodorno dejanje novega časa« in pri tem mislil pač na oktobrsko revolucijo. Kakor tedanji slovenski krščanski socialisti, ki so sprejemali, kot kažejo članki Angelika Tomina v Delavski pravici, marksizem kot družbenozgodovinski nauk, zavračali pa njegovo materialistično svetovnonazorsko jedro, je tudi Vodnik menil, da je materialistični svetovni nazor dediščina buržoazije. Spričo tega je prva naloga proletariata ravno ta, da ga premaga, če hoče ustvariti nasproti individualistično zasnovani meščanski umetnosti takšno umetnost, ki bo imela za središčno temo človeka skupnosti. V tridesetih letih je gradil Vodnik misel o takšni književnosti, ki bi človeka razodtujila. Toda integracijsko pot je iskal

v smeri kozmičnosti kot v smeri človekovih stvarnih družbenih zvez (idealistična nova stvarnost). Zdelo se mu je tudi, da so marksisti težili k restavraciji naturalističnega leposlovja, česar jim seveda ni mogel dokazati (prim. zlasti članek *Prevrednotenja*, *Dejanje* 1938). Priznati pa moramo, da mu njegov teoretični estetski ideal v praktični kritiki ni stavil usodnih ovir do nazorsko in stilno drugačnih besednih umetnin in da je s simpatijo ocenjeval dela Miška Kranjca, Prežihovega Voranca in poezijo Mileta Klopčiča, s čimer je dajal podporo leposlovju marksistične kulturne skupine.

Tudi njegovi članki o narodu in intelektualcih so lahko ustvarjali dokaj koristno in spodbudno ozračje. Kot kristjan je seveda dvomil v tisto, kar je imenoval naturalistična determiniranost zgodovine, in menil, da zgodovinski naturalizem tolmači človeka mehanično in apriorno. Kakor Kocbek je tudi Vodnik domneval, da marksisti premalo upoštevajo osebo, ki vendarle uspešno premaguje naturalistično načelo in monistično podobo sveta. Tako imenovano »metafiziko slovenstva« je naslonil na krščanski mit (*Ideja in kvaliteta*, DS 1930). Čeprav je priznaval, da je materialno življenje prvi pogoj duha in kulturnega napredka, je v hierarhiji vrednot odmeril duhu prvo mesto: materialno življenje je prvi pogoj, vendar »ne njegov izvor, kakor trdijo pripadniki in zagovorniki historičnega materializma« (*Nekaj pripomb k slovenskemu vprašanju*, DS 1934).

Toda če to filozofsko zaveso odgrnemo, stoji Vodnik tačas za zanimivimi predlogi: da je treba preganjati misel, da »ni Slovencev razen katoliških Slovencev«, torej agresivno misel klerikalcev; da mora intelektualec odkloniti tako mahničevstvo kot liberalizem ali vsak tak nazor, ki bi hotel izključno odločati o slovenstvu in njegovi narodnostni tvorbi; človek naj ostane zvest dvema silama: svojemu nazoru in svojemu narodu, tedaj idejno diferencirajočemu načelu in mednarodno-kulturno-solidarnemu načelu ali ideji in kvaliteti, kot se je izražal. Leta 1933 je pisal, da je narodnost resničnost več dejstev, »duhovnega, socialnega, političnega in ekonomskega«. Kakor Vidmar ji je tudi Vodnik priznal, da je izhodišče kulturnega ustvarjanja, obenem pa je s tezo, da ni mogoče tajiti idejne diferenciacije na Slovenskem in sta zato »katolištvo in narodnost pojma, ki se ne krijeta« (*Narodnost in svetovni nazor*, DS 1933), zavrnil tudi Vidmarjevo misel o notranje svobodnih ljudeh kot temeljnih nosilcih in tvorcih narodnosti. Ker slovenstva ni podrejal ideologijam in strankam, je predlagal »resnično narodno sintezo«, ki mu ni pomenila niti slogaštva niti brezidejnosti, pač pa idejni pluralizem (*Nekaj pripomb k slovenskemu vprašanju*, DS 1934).

Konec tridesetih let, in sicer v članku *Enemu izmed širokih* (*Dejanje* 1939), ki ga je namenil Kocbeku in njegovemu obupu nad katolištvom, se je dovolj jasno odprl nasproti slovenskim progresivnim silam:

— Tudi kristjanu, ki je doumel svojo zgodovinsko nalogo, ne preostane nič drugega kakor hamletska borba za novo podobo sveta, ki ga mora urejati vedno iznova, če hoče ustvarjajoče posegati v njegov razvoj. —

Kljub nepopustljivemu odporu do historičnega materializma je Vodnik vendarle vsa trideseta leta stal za mislijo o združevanju kulturotvornih narodnih sil. S tem je hromil in zoževal razpone napadalnega dogmatičnega klerikalizma, ki je izzival razkol nacionalnih sil in tvegall vse, da bi zaustavil in zaobrnil širok preboj marksističnih književnikov in drugih kulturnih delavcev v slovensko kulturno in politično življenje.

Sklep

Književnike, katerih miselnemu razvoju smo sledili, sta močno zaposlovala estetska misel in narodno vprašanje. Če natančno premislimo idejno polarizacijo slovenske književnosti v tridesetih letih, potem ta ni potekala na meji med svobodoumniki in katoličani, ampak na meji med marksisti in katoličani. Katoliška stran si je prizadevala stopnjevati in razmahniti svoj vpliv na pisateljstvo. Leta 1931 je npr. ponovno izbruhnila misel, da mora literatura voditi poglede nad svet, ne pa da že stoletja kaže, kakšen, reva, da je. Nekateri so zmanjševali pomen proletarske leposlovne tematike in precenjevali kmetsko; odtod tudi lirizacija zemlje in predmetnosti in odtod teorija idealistične nove stvarnosti. Proti mitizaciji zemlje in vasi so marksistično usmerjeni književniki razvili deziluzijo, vas so odčarali, obenem pa upesnjevali tudi proletarsko življenje. Trditi smemo, da je marksistični nazor o človeku zajemal zmerom večje kroge slovenskega leposlovja in kritike v tridesetih letih. In tukaj, pri ustvarjanju marksistične premoči nasproti katoliški idealistično zasnovani literaturi, so poleg lastne ustvarjalnosti svobodoumniki odigrali pomembno organizacijsko, kritično in ponekod tudi mentorsko vlogo. Vidmar in Juš Kozak sta priznala Kranjca na samem izhodišču, Ferdo Kozak pa ni vsa trideseta leta pomagal samo Kranjcu, pač pa tudi Vorancu (temu celo stilistično), Kosmaču in Grudnu. Na predlog Josipa Vidmarja in Božidarja Borka je pripadla npr. ljubljanska mestna književna nagrada za leto 1940 Vorančevi Požganci, kar je kulturna policija pri Slovenskem domu ocenila kot provokacijo komunistov. Polarizacija med marksistično in katoliško smerjo je bila ostra in trditi smemo, da so se v tridesetih letih ponovila slovenska osemdeseta leta, vendar z bistvenim razločkom, da sta namreč nasprotnika zamenjala vlogi: radikalni svobodoumnik je ob progresivni umetniški literaturi premagal idealističnega dogmatika. Ta velik premik pa lahko osvetlimo tudi z bližjo časovno lego: v zgodovini slovenske književnosti je katoliška dosegla po prvi svetovni vojni svoj prvi in tudi edini vidnejši vzpon (Fran S. Finžgar, Ivan Pregelj, Anton Vodnik); v tridesetih letih je premogla le še dve močni imeni (Edvard Kocbek, France Vodnik), močno pa je naraslo število kvalitetnih marksističnih književnikov. Se enkrat moramo priznati, da se to ni zgodilo brez podpore svobodoumnih književnikov. In ne glede na nekatere teoretične in nazorske zadržke je s polnim priznanjem pisal o umetniških dosežkih književnikov-marksistov tudi France Vodnik.

Naša peterica književnikov je mnogo razmišljala in pisala tudi o slovenski narodnopolitični problematiki in o položaju malega naroda med evropskimi narodi. Vidmar je opisal svoj nacionalni program bolj za kulturno elito kakor za celoten narod. Kljub temu, da so njegovo misel razgrabili intelektualci, pa lahko domnevamo, da je ostala brez množičnega zaledja, od katerega se je mladi kulturnik odmaknil kot od amorfne mase. France Vodnik in Kocbek sta se odločila za idejni pluralizem in za enotno narodnokulturno kvaliteto. S tem sta posredno priznavala in se proti koncu tridesetih let tudi strinjala z navzočnostjo komunistov v slovenski politiki. Razvojno stopnjo notranje dozorelosti slovenskega ljudstva, tedaj stopnjo, ko je bilo v uri preizkušnje že mogoče ustvariti večinsko integracijo kulturnih in političnih sil, je med svobodoumniki jasno opredelil in priznal Juš Kozak, ko je ugotovil, da so se sinovi vseh treh temeljnih slojev slovenskega ljudstva, kmečkega, delavskega in meščanskega, začeli družiti »v skupnem delu za usodo svojega naroda«.

Idejni razvoj Edvarda Kocbeka kaže, kako notranje dramatično je potekalo približavanje napredne katoliške inteligence. Začetna kritika Ferda Kozaka na račun komunistov govori o svobodoumniku, ki je želel, da bi se KP Slovenije notranje kar najhitreje uredila in se preobrazila v dejavnik, ki bi sprostil slovensko tesnobo in ustvaril nov red. Nekateri podatki Josipa Vidmarja in Ferda Kozaka kažejo dalje, kako plodna je bila integracijska akcija KP Slovenije leta 1940, ko ji je uspelo ustvariti delovni sporazum s svobodoumnimi književniki, z delom krščanskih socialistov in demokratičnim krilom Sokola za skupno ustanovitev Društva prijateljev ZSSR. Ob dvanajsti uri so književniki svobodoumniki in nekateri katoličani priznali, da je bila KP Slovenije srce v sredini in integracijska sila, ki je bila sposobna reševati posameznika in narodno skupnost.

Peterica književnikov, ki smo ji sledili, seveda ni sama prehodila opisane miselnega in akcijskega razvoja, tudi številni drugi so sodelovali v polemičnem dialogu za notranjo pisateljevo svobodo in jasno narodnopolitično smer. Vendar idejni razvoj te peterice osvetljuje tudi sorodna duhovna pota večine drugih svobodoumnih in naprednih katoliških književnikov v desetletju pred ustanovitvijo Osvobodilne fronte.